

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

КУЗЬМІНА ОЛЕНА БОРИСІВНА

УДК 811.161.81'37:821.161.2 – 1“19”

**ПОЕТИЧНА СЕМАНТИКА КОНЦЕПТІВ
“БІЛИЙ” – “ЧОРНИЙ”
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІРИКИ
ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОРІЧЧЯ)**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Савченко Любов Григорівна,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, професор кафедри
української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
академік АПН України **Мацько Любов Іванівна,**
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, завідувач кафедри
стилістики української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
Варич Наталія Іванівна,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, доцент кафедри українознавства.

Провідна установа: Інститут української мови НАН України,
відділ соціолінгвістики, м. Київ.

Захист відбудеться “ 14 ” червня 2005 р. о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.051.20 Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, ауд. П-37.

Із дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4.

Автореферат розіслано “ 12 ” травня 2005 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради

Л.Г. Савченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дослідження словника української поезії передбачає обов'язкове звернення до мови у площині культурних категорій з урахуванням специфіки відбитого в ній внутрішнього світу її носіїв. Тому сучасна лінгвістична наука поруч із системно-центричним підходом до вивчення мови виробила антропологічний підхід, що значною мірою зумовило актуалізацію на її ґрунті міждисциплінарного терміна *концепт* та визначило необхідність усебічного вивчення проблем мовної особистості, у тому числі поетичної.

Наша робота присвячена дослідженню концептів “*білий*” та “*чорний*” у мові поезії 1910-1930 рр., вона продовжує тенденцію розроблення означеної проблеми у світлі новітніх пошуків і напрямків українського мовознавства кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Українська поезія першої третини ХХ століття з її стилістичним розмаїттям, змінами традиційної поетики – явище цікаве і самобутнє. Важливі події суспільно-політичного характеру, активні процеси розвитку художнього слова, що відбулися за цей порівняно невеликий час і супроводжувалися різкою зміною соціальних устоїв, світоглядних домінант, співіснуванням літературних течій та напрямків, зумовили жваву зацікавленість дослідників зазначеним періодом. Особливості літературного процесу 10-30 рр. ХХ століття, розвиток художніх напрямків, прикметні риси індивідуальних стилів, динаміка поетичних мотивів і образів – усі ці питання перебувають у полі зору сучасних літературознавців, із-поміж яких слід назвати М. Жулинського, М. Ільницького, Г. Клочека, Н. Костенко, М. Наєнка, М. Неврлого, Я. Поліщука. Мовознавців цікавлять, насамперед, особливості художньої мови окремих представників означеного періоду і поезії в цілому як органічної складової історії української літературної мови ХХ століття, зокрема питання, що стосуються визначення специфіки поетичного слова (І. Грицютенко, Л. Ставицька), художньо-естетичного розвитку традиційної поетичної лексики та процесів її збагачення (С. Єрмоленко, Л. Пустовіт, Л. Савченко), характеристики мовних особливостей індивідуального стилю письменника (Н. Варич, Л. Дударенко, Н. Лисенко).

Попри безумовну наукову новизну, евристичну значущість, вагомість висновків і спостережень вітчизняних дослідників, сьогодні цілісні уявлення про поетичну мову першої третини ХХ століття як лінгвоестетичний феномен поки що не вироблені. Цього важко було досягти у часи, коли проблематика мовознавчих досліджень формувалася під впливом – більш або менш відчутним – ідеологічної кон'юнктури, а творчий доробок багатьох поетів був штучно вилучений із літератури. Залишаються відкритими і деякі важливі теоретичні та практичні питання когнітивної лінгвістики і лінгвокультурології у їх проекції на лінгвостилістику. Хоча концепти як основні одиниці поетичної моделі світу та принципи експлікації концептуального змісту сьогодні розглядаються і в контексті конкретного літературного напрямку (М. Кудряшова, О. Маленко, О. Цапок), і в

ідіостилі митців (І. Дишлюк, С. Лобода), питання комплексного вивчення мови української поезії як репрезентанта культурних, релігійних, етнічних знань про світ та способи реконструкції цих знань у світорозумінні поета досі потребують особливої уваги. Це зумовлює необхідність їх подальшого розгляду і визначає **актуальність** дослідження поетичної семантики окремих концептів.

Безумовно, концепти **“білий”** і **“чорний”**, закріплені в українській народній культурі, функціонально значущі для християнської традиції, займають особливе місце в тій концептуальній картині світу, яка вимальовується на фоні української поезії першої третини ХХ століття. Аналізовані концепти, будучи засобом пізнання і вербалізованого освоєння світу, яскраво демонструють характерні для відповідного етапу розвитку поетичної мови процеси, стилетворчі зрушення, відбивають специфіку реалізації колективної та індивідуальної свідомості в мові, способи передачі індивідуального світобачення й особливості реалізації смислу в художньо-естетичних формах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Тема дисертаційної роботи відповідає науковій проблемі кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна “Аналіз системи функціонування рівнів української мови XVII – XXI ст.” Тему затверджено вченою радою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 22 грудня 2000 р., протокол № 44.

Мета роботи полягає в тому, щоб з'ясувати місце і роль концептів **“білий”** та **“чорний”** в українській поезії першої третини ХХ століття та визначити особливості їх мовного вираження.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі **завдання**:

- 1) дослідити структуру концептів **“білий”**, **“чорний”** в українській поетичній мові першої третини ХХ сторіччя;
- 2) виявити і схарактеризувати семантику мовних одиниць як репрезентантів аналізованих концептів з урахуванням специфіки індивідуально-авторських стилів та змістової організації поетичних текстів;
- 3) визначити і проаналізувати зв'язок концептів **“білий”** та **“чорний”** із провідними для означеного періоду літератури мотивами та ідеями;
- 4) проаналізувати індивідуально-авторські форми вираження концептів у контексті синонімічних і опозиційних відношень;
- 5) дослідити особливості творення поетичних фразеологізмів із концептуальними домінантами **білий** та **чорний**.

Об'єктом дослідження є поетична мова представників літературного процесу першої третини ХХ ст. Для аналізу залучено творчий доробок понад 20 поетів (Б.-І. Антонич, І. Багрянний, В. Бобинський, М. Вороний, М. Драй-Хмара, Д. Загул, М. Зеров, М. Йогансен, Ю. Клен, Є. Маланюк, Т. Осьмачка, Є. Плужник, В. Поліщук, М. Рильський, Я. Савченко, М. Семенко, П. Тичина, М. Філянський,

П. Филипович, С. Черкасенко, Г. Чупринка та ін.). Вибір емпіричного матеріалу зумовлений усвідомленням необхідності повного і цілісного відображення тогочасного літературного процесу в Україні та за її межами. Ці автори не лише репрезентують розвиток української поезії означеного періоду в усій різноманітності її стильових течій, художніх шкіл та літературних напрямків, а й є носіями різних культурних парадигм, синтез яких формує загальну поетичну модель світу.

Предметом дисертаційного дослідження є концепти “білий” і “чорний” як складники українського поетичного дискурсу 10-30 рр. ХХ століття.

Методологічною основою роботи є вироблені у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві положення про концептуальну картину світу; поетичну мову як естетичний феномен, зумовлений особливостями художнього освоєння дійсності; взаємозв’язок та історичну спадковість констант української культури.

Методи дослідження. Для реалізації поставлених завдань у роботі застосовано різні методи дослідження. Основним із них є метод концептуального аналізу. Допоміжними стали методи компонентного, текстуального, семантичного, порівняльного, лінгвостилістичного та лінгвоестетичного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в удосконаленні методики виділення концептів у поетичній моделі світу та подальшому розвитку ідей теорії концептуального аналізу поетичного тексту. Уперше у вітчизняному мовознавстві здійснено комплексний аналіз концептів “білий” і “чорний” у поетичній мові першої третини ХХ століття, уточнено і конкретизовано наукові уявлення про концепт як особливу форму пізнавальної діяльності людини, виявлено поетичну “онтологію” аналізованих концептів, визначено специфіку їх мовного вираження та роль у змістовій організації поетичних текстів із урахуванням особливостей індивідуального стилю митця.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає у виробленні засад теоретичного аналізу концептів “білий” та “чорний” як складових поетичної моделі світу першої третини ХХ сторіччя. У роботі також подано міркування автора щодо уточнення таких понять: *мовна картина світу – поетична модель світу – концепт – культурний концепт – поетичний концепт*, що сприяє подальшому розвитку ідей концептуального аналізу.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані у практиці вузівського викладання загальних і спеціальних курсів із мовознавства, мови художньої літератури, стилістики й лінгвокультурології, у спецсемінарах із поезики. Досліджені образні паралелі та способи їх утворення можуть знадобитися для більш детального опису поетичної мови названого періоду. Фактичний матеріал дисертації може бути використаний для розробки словника культурних концептів української мови та поетичного словника ХХ століття.

Апробацію результатів дослідження здійснено на конференціях: Х Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем семантичних

досліджень, присвяченій 190-річчю Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, 2001); Всеукраїнських науково-теоретичних граматичних читаннях (Донецьк, 2002); IV Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених “Людина, культура, техніка в новому тисячолітті” (Харків, 2003); Міжнародній науковій конференції “Традиції Харківської лінгвістичної школи у світлі актуальних проблем сучасної філології. До 200-річчя Харківського університету імені В. Н. Каразіна і філологічного факультету” (Харків, 2004); повністю дисертаційне дослідження обговорено на засіданні кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та кафедри гуманітарних дисциплін Харківського соціально-економічного інституту.

Основні положення дисертації викладено у 5 публікаціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії, списку використаних джерел та умовних скорочень. Загальний обсяг дисертації – 184 сторінки, з них 160 сторінок основного тексту. У бібліографії нараховується 285 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації та її актуальність, сформульовано мету й основні завдання роботи, визначено об’єкт, предмет і матеріал вивчення, вказано на зв’язок дисертації з науковою проблематикою установи, у якій її виконано, розкрито новизну, теоретичне та практичне значення, описано методи дослідження, наведено дані про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі “**Науково-теоретичні засади концептуального аналізу поетичної мови**” схарактеризовано теоретико-методологічну базу роботи, визначено і проаналізовано термінологічний апарат, зокрема розглянуто поняття *поетична мова, мовна картина світу, поетична модель світу, концепт, поетичний концепт, концептуальний аналіз*; з’ясовано роль і місце універсальних концептів “**білий**”, “**чорний**” як важливих психофізичних та поетичних субстанцій серед інших констант колірнього спектру та висвітлено принципи і методи проведення їх лінгвістичного аналізу.

Динаміка лінгвопоетичних студій, присвячених проблемам різнобічного вивчення поетичної мови (ПМ), засвідчує неоднозначність вироблених підходів до розуміння її феномена. Здійснений у роботі аналіз концепцій ПМ Арістотеля, В. Виноградова, Г. Винокура, В. Григор’єва, В. Калашника, Ю. Лазебника, Б. Ларіна, Ю. Лотмана, О. Потебні, О. Ревзіної, Л. Ставицької, М. Хайдеггера та ін. демонструє актуальність підходу до ПМ як особливої естетично організованої системи. У зв’язку з цим визначення феномена ПМ пов’язане, на наш погляд, із

описом естетичної функції мови, яка може виявлятися як у внутрішніх якостях поетичного слова, так і загальних прикметних рисах комунікативної ситуації. Разом з тим, розглядаючи поетичну мову з властивими їй ознаками, не можна не звернути увагу на те, що вона являє собою особливий лінгвоестетичний простір, в якому акумулюються певні поетичні доміанти, що найтіснішим чином пов'язані з культурними доміантами, ідеями етносу, його прагненнями і ціннісними орієнтирами, тобто національно-мовною картиною світу.

Базовими для характеристики мовної картини світу (МКС) є поняття *картина світу* та *модель світу*, що однаково активно вживаються сучасними дослідниками (Ю. Апресян, А. Вежбицька, А. Гуревич, Ю. Лазебник, О. Почепцов, М. Толстой, Є. Урисон, Т. Цив'ян, О. Яковлева). Тому в дисертації особливу увагу приділено дискусійному питанню співвідношення / розмежування цих понять. Услід за А. Головачовою ми диференціюємо їх і використовуємо відповідно терміни *мовна картина світу* (МКС) (уявлення про світ, що стоять за кожною окремою мовою) та *поетична модель світу* (ПМС) (наслідок творчого, поетичного освоєння дійсності).

Основними одиницями МКС та ПМС є концепти. У мовознавстві існує кілька теорій розуміння сутності концепту, а намагання дати його цілісний опис пов'язане з проблемою розмежування цієї одиниці з такими лінгвістичними термінами, як поняття, сигніфікат, лексичне значення, сема, денотат. У вузькому значенні (логіко-філософський аспект) концепт прирівнюється до понятійного компонента слова, що різні дослідники називають по-різному: денотат, десигнат, сигніфікат, лексичне значення, референт. Згідно з когнітивним підходом концепт трактується як термін, що пояснює одиниці ментальних чи психологічних ресурсів нашої свідомості, тієї інформаційної структури, яка відбиває знання і досвід людини. У зазначеному напрямку працює сьогодні більшість дослідників (Н. Арутюнова, А. Вежбицька, С. Воркачов, О. Кубрякова, С. Ляпін, В. Телія, Т. Радзієвська, Н. Рябцева та ін.).

Найбільш вірогідною у тлумаченні таких одиниць, є, на нашу думку, теорія культурних концептів Ю. Степанова. Він спрямовує проблему вивчення одиниць ментального лексикону в русло культурних категорій і визначає концепт як згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини і за допомогою чого людина сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї. Під цим кутом зору ми розглядаємо і концепти **“білий”** та **“чорний”**, що як фрагменти МКС та ПМС перебувають на різних колірних полюсах і репрезентують у закріплених за ними культурних значеннях важливі світоглядні категорії, інтегровані у різні типи свідомості: міфологічну, фольклорну, релігійну, повсякденну, філософську, художню, наукову.

Концепт у нашій роботі розглядається як явище поетичного дискурсу, тому видається важливим виділити ті його риси, що зумовлюються характером самого дискурсу й універсальними ознаками концептуалізації світу. Концепт – складову

поетично-концептуальної картини світу – ми розглядаємо як естетично значуще явище, яке є показником індивідуально-авторського художнього освоєння дійсності. Специфічна орієнтація концепту як явища поетичної мови з прикметною для неї сферою комунікації виявляється у тому, що певні смислові утворення – концептуалізовані поетичні форми – сприймаються й оцінюються не тільки в контексті поетичного твору, але й у контексті різних культурних практик, що актуалізують етнокультурні значення, концептуальні сфери, пов'язані з народною культурою, літературою, релігією. Концепт у поетичному тексті виконує роль “емоційної координати”, навколо якої “обертаються інші образи, що разом становлять сюжет поезії та формують образну парадигму”, “є найбільш дійовим засобом пошуку і повідомлення поетичної істини з позицій певного естетичного ідеалу” (Л. Ставицька).

Головним методом лінгвістичного аналізу концептів “*білий*” та “*чорний*” на матеріалі поезії 10-30 рр. ХХ століття є концептуальний аналіз, суть якого зводиться до цілісного опису концепту в усіх вербальних та невербальних формах вираження, виявлення внутрішніх зв'язків між усіма його рівнями з метою розкрити логіку того “образу”, що закріплений за словом-концептом у свідомості носіїв мови. Хоча семантика *білого* та *чорного* як складників концептуальної картини світу в роботі зовсім не зводиться до їх колористичного начала: тут колір розглядається як своєрідна культурна домінанта, репрезентант не тільки значення як елемента лексико-семантичної системи мови, але й певної культурної парадигми з властивою для неї системою ціннісних орієнтирів, колом етичних та естетичних уявлень, своєрідною семантикою життя в різних його виявах і формах, не слід залишати поза увагою і факту належності цих концептів до констант колірної спектра. Вони є одними з найактивніших його складових, відбивають усі можливі аспекти життя людини в описовому, предметному, смисловому, емотивному, символічному планах і можуть функціонувати у МКС на трьох рівнях: як психофізична зміна, що виникає у людини під впливом колірних хвиль, як асоціації, пов'язані з реальними предметними прототипами, та як символічна система цінностей і традицій, прийнятих в окремій культурі.

Другий розділ “**Концепт “*білий*” у поетичній моделі світу лірики першої третини ХХ століття**” присвячено характеристиці мовного концепту “*білий*”, важливій складовій МКС і ПМС, описові його культурно-історичних значень і функцій у світовій та українській культурі, аналізу специфіки мовних форм вираження концепту “*білий*” у ПМС 10-30 рр. ХХ століття.

У колірній гамі мовної картини світу *білий* колір разом із чорним та червоним відіграє важливу роль. Семантична насиченість і універсальність концепту “*білий*” дозволяє розглядати його як своєрідний семіотичний фермент, що, активізуючись в окремих епохах, сферах людського суспільства й етнокультурних спільнотах, стає здатним “виявляти” специфіку культури, визначати її типи та проєкції.

Концептуальний зміст *білого* як факту світової й української культури зумовлений, з одного боку, впливом його природних прототипів – снігу та дня, що у культурно-мовній свідомості представлено часовою та просторовою референціями. З другого боку, сучасні культурні значення *білого* виникають на основі його здатності позначати скорочені чи концентровані галузі психологічного досвіду людини, що робить *білий* важливою складовою емоційної шкали оцінок, найчастіше еквівалентом позитивних емоцій. В українському етнокультурному просторі феномен *білого* кольору інтегрує одночасно символіку світла, сонця, життя, родючості, вічності, святості, божества; місяця; смерті; радості та святковості; сакрального для нашої нації кольору житла, одягу; сходу; добра, краси, щастя; усього блискучого, прозорого, невидимого, неземного; зими та снігу.

Домінантою, ядерним елементом аналізованого концепту нами визначається лексична форма *білий* та її похідні з коренем *біл-* (*білизна, білявий, біло, біліти* та ін.). Водночас як складові структури концепту "*білий*" розглядаються ключові слова *світлий, ясний, молочний, сивий, сніжний, блідий, срібний, металевий, стальний, сніг, іній, борошно, молоко, крейда, цвіт, вишня, лілея* та ін. Подана в дисертації модель концепту "*білий*" будується на основі закріплених за ними мовною та культурною традицією значень.

Як чинник концептуальної картини світу універсальний концепт "*білий*" може функціонувати на різних рівнях мови, у різних типах контекстів, у тому числі й поетичному. Опис концепту "*білий*" у ПМС 10-30 рр. ХХ століття дає змогу встановити, що він, окрім колірних значень, містить уявлення носіїв мови про естетичні, психологічні, символічні характеристики кольору, а також результати їх індивідуально-авторських трансформацій. На специфіку його інтерпретацій та вербальних маніфестацій у поетичних контекстах вплинули як традиція кольоровикористання (закріплення кольорів за певними явищами предметного та природного світів, фольклорна символіка), так і деякі стильові та світоглядні особливості поезії досліджуваного періоду (стильове розмаїття, пошук нових форм художнього слова, експериментальність, антропоцентризм, психологізм тощо).

Традиційна семантика *білого* кольору в його концептуальній значущості репрезентована в поетичних текстах першої третини ХХ століття лексемою *білий* у складі сполук *білий сніг, біла зима, білі руки, біле тіло, біле волосся, біла хата, біла хмара, білий сад, біла вишня* та ін.: "*Хай метелицею віє чистий, чистий, білий сніг*" (Г. Чупринка); "*Біле, пругке моє тіло дівоче – блискуче, мов перший сніг*" (Д. Загул); "*З білявих хмар, із шовкових запон дивився місяць на стерню і поле*" (М. Зеров); "*І тиша, тиша, тільки в вишнях білих бриніння бджіл замріяно злилось в один хорал, блаженний і безсилий*" (Є. Маланюк); "*Там хата білена й осніжені каштани, і місяць, наче сторож, ходить коло хати*" (Б.-І. Антонич). Ці орієнтовані на світогляд звичайних носіїв мови та фольклорну традицію назви, синтезуючи результати мовної концептуалізації власне кольору, зазнають у межах ідіостилів митців модифікацій – символічного та метафоричного переосмислення,

внаслідок чого загальні колірні значення концепту **“білий”** збагачуються додатковими неколірними компонентами **“чистий”, “світлий”, “сонячний”, “радісний”, “святковий”, “заснулий”, “той, що дає притулок”**.

Змістова структура концепту **“білий”** містить і світлову ознаку **“ясний, світлий”**. Очевидно, вона виникає під впливом спроектованого у ПМС первісного асоціативного зв'язку **білого** кольору з концептами **“сонце”, “світло”, “вогонь”**, на що вказують їх етимологічні прошарки. Тому **білий** колір бере на себе символічні функції цих важливих для прадавнього українського культу концептів, а слова, що належать до тематичної групи **“світло”** (сонце, світанок, сонячний, ясний, світлий та ін.), набувають у поетичних текстах значення аналізованої колірної ознаки: **“Унав на стовбур білий відблиск сонця, і комашинка лізе по йому”** (М. Рильський). Нашарування колірної та світлової ознаки в результаті взаємодії концептів **“білий”** та **“світло”** спричиняє сприйняття **білого** кольору як теплого.

Виділяючи у структурі концепту **“білий”** елемент із семою **“сивий, посивілий, сивоволосий”**, ми розглядаємо як його складову й кольороназву **сивий**. Уживання її у ПМ накладає на концептуальний зміст **білого** свою специфіку. Так, асоціація **білого** з сивиною конотує у складі аналізованого концепту значення **“старий”**: **“Дідусь Ігнат старий такий, що навіть вії побіліли”** (Д. Фальківський); **“рідний”, “батьківський”, “дорогий”**: **“Туга стінами стояла на могилах, як тумани перед світом, мати сива там до сина говорила, бо пололи разом жито”** (Т. Осьмачка); **“давній”, “вічний”**: **“Десь в небі плинуть ріки, потужні ріки дзвону Лаври і Софії!.. Човни золотії із сивої-сивої Давнини причалюють, човни золотії”** (П. Тичина); **“мудрий”, “досвідчений”**: **“І пощо ж весна нам, коли ми тихі та дозрілі станем і вкриє мудрість голову сріблом?”** (М. Рильський); **“похмурий”, “сумний”**: **“Тут сиве небо й сиві очі у затурбованих людей”** (Б.-І. Антонич).

Уявлення про **біле** у ПМС 10-30 рр. ХХ століття інтегрує низку компонентів оцінно-психологічного характеру **“радісний”, “життєдайний”, “родючий”, “ніжний”, “прекрасний”, “святковий”, “святий”, “безгрішний”, “неземний” “коханий”, “щасливий”, “творчий”**, що виникають завдяки асоціативним символічним зв'язкам таких прототипів **білого**, як світло, сонце, день, власне кольору та позитивних емоцій. Показовою тут може бути реалізація у складі концепту **“білий”** типового для символістської стильової норми значення **“неземна чистота”**: **“Білосніжною габою хтось покрив земні гріхи. Лихо сплетене з журбою десь забилось, заблудилось і згубило всі шляхи”** (Г. Чупринка), що в результаті впливу світоглядних позицій символістів на творчість більшості представників означеного в роботі періоду стає в межах поетичного дискурсу особливо актуальним.

Дослідження асоціативної моделі концепту **“білий”** дозволяє розглядати у його змісті складові інших синонімічних і антонімічних концептів. Так дещо дисонансного звучання набуває в мові аналізованої поезії образ **білої ночі**. З одного

боку, концепт **“білий”** у його складі як постійна ознака дня передбачає відношення протиставлення, з другого, – позитивна семантика **білої ночі** як ночі кохання переносить нас із сфери часових відношень у сферу внутрішнього життя людини, наповнюючи його особливим духовним смислом.

Матеріали роботи засвідчують здатність **білого** виступати ознакою і протилежної для нього сфери негативного. Негативні оцінні смисли концепту **“білий”** виникають на основі сенсорно-емоційних уявлень про нього і представлені конотаціями **білий – холодний; білий жаль, біла туга, білий смуток, біла печаль, біла смерть, блідий**: *“Полями журними, як сні, блукає, лине Біла Панна – моя печаль неподоланна в безмежжі зим і чужини”* (С. Черкасенко). Характерна для більшості представників ПМС першої третини ХХ сторіччя негативна оцінка типових носіїв **білого** спричиняє появу під впливом екстралінгвістичних чинників низки метафоричних образів, в яких простежується зв’язок **білого** кольору з концептом **“смерть”**: *“Колись пливли в думках співці на полюс, шукаючи там тиші, забуття; вони вже не любили, не боролись: над ними віяв смерті білий стяг”* (М. Драй-Хмара). Зауважимо, що колоратив **білий** із провідною семою **“смертний”** увіходитиме також до структури концепту **“чорний”**.

У свідомості носіїв мови існують стійкі асоціації, пов’язані з тим чи іншим кольором, за рахунок яких збагачується категорія кольороназивання, вносяться деякі зміни у її систему. Так, ототожнення **білого** кольору в поезиці авангардистів та неореалістів із сучасними матеріалами (сталь, алюміній, титан), що, очевидно, є наслідком схожості за психофізичними властивостями традиційних **“донорів”** концепту **“білий”** з цими металами, спричиняє розширення його атомарної структури лексемами **сріблястий, металевий, стальний**.

Серед особливостей функціонування концепту **“білий”** у ПМС 10-30 рр. ХХ століття відзначимо набуття останнім виразного соціального звучання. Типовий для тогочасного суспільства соціальний конфлікт між різними політичними системами – царським урядом та радянською владою – проектується в поетичну свідомість як контраст **білого** та червоного кольорів: *“...Треба пірвати ті вінки з білих лілій і білих бігоній. Хай розвиваються наші квітки втіхи, безумно червоної”* (Д. Загул).

Здатність аналізованої константи колірною спектра виступати у складі опозиції **білий – чорний (світлий – темний, позитивний – негативний, божественний – диявольський та ін.)** своєрідним емоційно-оцінним показником, виразником настроїв і ставлення до навколишньої дійсності робить її чи не найпродуктивнішим елементом серед кольороназв для створення сполук фразеологічного типу. Стійкі сполуки з домінантою **білий (білий день, білий світ, білий калиновий міст та ін.)**, зароджуючись у лоні фольклорно-образної системи, в поетичному тексті нерідко під впливом провідних мотивів та світоглядних авторських позицій зазнають метафоричних модифікацій та семантичних трансформацій, що викликає зрушення не лише у складі типізованої образної

моделі, а й у змісті самого концепту (наприклад, перифрастичний образ *чорного дня*: “Навколо мла, навколо мла, напруга, і день, як ніч, без місяця і зір, і в стумі чутно: хто там плаче?” (В. Чумак).

Розглянуті реалізації концепту “*білий*” у ПМС 10-30 рр. ХХ століття засвідчують його тісні зв’язки з цілим рядом інших концептів колірною, предметною, духовною світів, поповнюють за рахунок індивідуально-авторських переосмислень існуючі уявлення про концептуальну колірну картину світу.

У третьому розділі “**Концепт “чорний” у ПМС лірики першої третини ХХ сторіччя**” подано опис основних понять та реалій, що співвідносяться з концептом “*чорний*” і формують його концептуальну модель у ПМ 1910-1930 рр., з урахуванням культурного, міфологічного, історичного контекстів, індивідуально-авторської специфіки та змістової організації поетичних текстів.

Розглянувши місце та функції концепту “*чорний*” у різних культурних моделях, констатуємо, що він виконує роль особливого ментального утворення, відзначеного лінгвокультурною специфікою поліголосного (багатомовного) характеру. Виступаючи одним із найважливіших концептів у площині “людина” – “дійсність”, *чорний* зберігає сьогодні ті міфологічні та символічні значення, які були для нього властивими у давнину. Будучи протилежним за фізичними властивостями та символікою білому кольору, *чорний* асоціюється з “*темними*” сферами життя природи і людини. Практично в усіх етнокультурах *чорний* співвідноситься з негативними подіями чи емоціями: він символізує темряву, зло, невігластво, горе, розпач, смерть, траур, заперечення земного життя, диявола, нижчі рівні ступенів світобудови (потойбічний світ, пекло). Однак концепт “*чорний*” у багатьох культурах, зокрема і в українській, має й позитивне значення: ототожнення *чорного* з кольором землі та дощових хмар, важливої для всіх землеробських культур запоруки доброго врожаю, спричинило символізацію ним родючості та відродження. Значну роль відіграє *чорний* колір і у творенні типових портретних образів. Так, *чорні брови* та *чорні кучері* мають у нашій культурі національно-естетичні ознаки молодості, краси і разом зі сполуками *біле личко*, *карі очі*, *червоні уста* та ін. виступають своєрідним етнознаком української нації. Але притаманна українській культурі естетика позитивної насиченості концепту “*чорний*” ні в якому разі не заперечує в його складі усталеної традиційної негативної символіки, а лише спричиняє колірну дихотомію.

Аналіз форм та способів словесного вираження концепту “*чорний*” у мові поезії 10-30 рр. ХХ сторіччя вказує на високу частотність його вживання представниками різних літературних течій та напрямків, що значною мірою зумовлено історичними змінами політичного, культурного, духовного характеру, які переживала українська громадськість у цей період. Його концептуальний зміст у ПМС, з одного боку, задається тими загальноприйнятими значеннями, які носії мови вкладають у поняття “*чорний*”, а з другого, – індивідуально-авторськими, метафоричними трансформаціями, що є наслідком осмислення концепту в

поетичній свідомості. Головним номінативним засобом, який використовується для позначення **чорного** кольору в ПМС 10-30 рр. ХХ сторіччя виступає лексема **чорний**. Вона функціонально активна й є узагальнюючою для цілої низки мовних реалізацій, що більш повно та адекватно передають зміст усього концепту, який, крім цього, маніфестується такими лексичними одиницями: **темний, тьмянний, смоляний, вороний, тьма, вугіль, морок, ніч, бруд, кіптява** та ін. Вихідними базовими елементами аналізованого концепту ми визначаємо значення, закріплені за ознакою **чорний** у словникових дефініціях, що внаслідок функціонування в різних типах свідомості, зокрема і в поетичній, набувають нових семантичних відтінків.

Окремий параграф третього розділу присвячено описові функціонування концепту **“чорний”** у складі образу **чорної ночі**, що становить у ПМС 10-30 рр. ХХ сторіччя особливу просторово-часову категорію, інтерпретації якої як важливого компонента специфічної мовно-поетичної картини світу в ідіостилях виходять за усталені межі (наприклад, у Б.-І. Антонича). **Чорна ніч**, з одного боку, через ототожнення її з темними природними силами, до кінця непізнаною стихією, характеризується яскравою негативною семантикою **“важкий”, “безпросвітний”, “гріховний”, “жахливий”, “хижий”, “ворожий”, “злий”,** а з другого, – співвідноситься з продовженням чи зародженням нового життя, що реалізується через сентенцію **ніч кохання**: **“В чорні ночі виходиш в самотній простір: б’ється серце в грудях непокійне”** (В. Бобинський); **“Волю коханню! Нехай на устах хор поцілунків палких не стихає – дзвонами б’є! Чорним хай квітом нас нічка квітчає – враз ми засвітим в дівочих очах сонце своє!”** (С. Черкасенко). Цей образ в аналізованій ПМС є одним із найбільш конотованих, його символічні значення відзначаються оригінальністю і представлені такими образами-паралелями: **нічне небо – чорний шовк, чорні води, чорна тканина, чорні арки, покров жалоби; ніч – темний повоз, жінка в одязі чорного кольору, черниця, чорна повість, Біблія, чорний буйвіл, чорна мушля, чорний стяг, чорний лев, чорне золото, чорна шахта, чорна могила, революційна дійсність; вечір – стомлений козак, топлене сало, гречаний мед** та ін.

Здатність **чорного** кольору відбивати певні фізичні явища реальної дійсності дозволяє говорити про нього як про специфічний засіб мовної концептуалізації природного світу. Як складова ПМС першої третини ХХ століття концепт **“чорний”** ілюструє специфіку сприйняття довкілля поетичною особистістю й особливості відбиття комплексу **“світ природи”** в поетичній свідомості. Йому в поетичних текстах відповідають образи **землі, хмари, дощу, води, птахів** (галка, ворон, пугач, крук), що мають різний ступінь вияву колірної, символічної й емоційної ознаки.

У творчості більшості представників поетичної традиції 10-30 рр. ХХ століття відчувається тісний енергетичний зв’язок із землею, що спричиняє появу в структурі концепту **“чорний”**, як постійної ознаки землі, символічної лінії **земля –**

життя – добробут, з одного боку, і земля – смерть – вічний спокій, з другого. Ця асоціативна лінія реалізується в поетичних дискурсах через конотації “життєдайний”, “відроджувачий”, “старий”, “вічний”, “ситий”, “родючий”, “багатий”, “добрий”, “пустий”, “голий” (коли йдеться про завершення землеробських робіт), “батьківський”, “рідний”, “свій”: “Дивися, мій синку, на землю стару – ото вона сита і чорна” (Т. Осьмачка); “трагічний”, “траурний”, “смертний”, “негативний”: “А за селом, де туман голову сиву нахилить, спить, спочиває чабан в чорних обіймах могили” (Д. Фальківський).

Властива чорному негативна семантика простежується в образах **чорної хмари, чорного ворона, пугача, крука**, у складі яких концепт “чорний” разом із традиційним значенням кольору може набувати символічних значень біди, горя, нещастя, небезпеки, трагічних подій і навіть смерті: “Засни ж, моє серце! З-за чорної хмари зрадливого щастя так палко не клич! (Г. Чупринка); “Та летів чорний ворон, летів, прилетів, сів, покрякав, – і нема брата” (В. Поліщук). Для ПМ першої третини ХХ століття типовим є використання наведених сполук як у традиційному значенні, так і у трансформованому в складі метафоричних образів через розширення їх асоціативних зв'язків, наприклад, **чорний птах** – телефонна трубка, **чорний ворон** – машина НКВС: “Мов птах, співає телефонна трубка, мов чорний птах в ліщині срібній дроту. Коли покине друг і зрадить любка, що вибереш: зненависть чи скорботу?” (Б.-І. Антонич).

У структурі концепту “чорний” чітко окреслюється елемент “темний”. Про його реалізацію лексемою **чорний** можна говорити тоді, коли приписувана ознака має нечітке, неяскраве колірне забарвлення; коли необхідно підкреслити інтенсивність колірної ознаки, неосвітленість, велику кількість однорідних предметів, непрозорість: “Не одна над морем вийде мати, материнську долю клянучи, молодого сина виглядати з **темної безодні уночі!**” (Є. Плужник).

Концепт “чорний” у ПМ 10-30 рр. ХХ сторіччя несе на собі не лише колористичне навантаження, а й містить певний емоційно-художній та соціальний зміст. Такого особливого звучання аналізований концепт набуває в поетичному дискурсі, у центрі якого перебуває людина з її ментальним світом.

Помітною тенденцією в ПМ є використання **чорного** кольору для опису зовнішніх рис людини. Розглядаючи цей компонент, ми виділяємо кілька аспектів значення. По-перше, передача аналізованою лексемою типових портретних ознак (**чорне волосся, чорні кучері, чорні очі**) засвідчує зв'язок **чорного** з концептами “молодість” та “краса”: “Хто ж нас поцілує в уста малинові, карі оченята, **чорні брови?**” (Р. Купчинський). По-друге, використання **чорного** кольору для позначення кольору шкіри людини корелює, з одного боку, з культурними ознаками “дикий, невихований, неписьменний” (про людину чорної раси), з другого, – “засмаглий”: “Так, як вис **дикун чорношкірий** десь у байдужі вуха природі” (Є. Плужник).

Асоціації **чорного** кольору з землею, пилом дозволяють виділити у складі

концепту **“чорний”** елемент **“брудний”**, дискурсивні реалізації якого в ПМС 10-30 рр. ХХ століття ілюструють модифікації традиційної семантики аналізованого концепту, внаслідок чого зазначений компонент починає активно вживатися для характеристик людини за соціальним статусом (нижчі верстви населення) чи професією (робітник): *“Бачив смуток мій оселі, бідні, невеселі. Бачив чорний люд робітничий в праці безпросвітній”* (В. Бобинський).

Змістова структура концепту **“чорний”** містить низку компонентів оцінно-психологічного плану. Їх наявність зумовлена здатністю **чорного** викликати певні психофізичні асоціації, впливати на емоційну сферу людини. У зв'язку з цим чи не найуживанішим у його складі виявляється елемент зі значенням негативної емоційної оцінки. Показовим тут може бути закріплення колоратива **чорний** за назвами певних почуттів, щоб підкреслити їх емоційно негативний вплив на людину: *“Ніби хмара наді мною висить чорний смуток мій”* (Д. Загул). Уявлення про **чорне** як негативне у ПМС 10-30 рр. ХХ століття конкретизується конотаціями **“безрадісний”**, **“безпросвітний”**, **“неосвічений”**, **“важкий”**, **“бездуховний”**, **“диявольський”**, **“гріховний”**: *“В дев'ятім крузі пекла чорна зрада реве, роззявивши сто тисяч пащ”* (Ю. Клен).

Вихід на перший план у культурі ХХ сторіччя урбаністичної тематики, проблем взаємодії людини і міста, людини і техніки активізує використання **чорного** кольору як ознаки виробничої діяльності та індустріального суспільства. Але емоційна палітра **чорного**, символу техногенної цивілізації, на ґрунті поезії 10-30 рр. ХХ сторіччя характеризується суперечливістю та неоднозначністю оцінок. З одного боку, перейнята урбаністичним пафосом поезія українських авангардистів, футуристів, революційних романтиків, активізує в концептуальному змісті **чорного** сему **“виробничий”**: *“Завод затьмарений нальотом чорним двигоче звуками й натужено дрижить”* (В. Поліщук). З другого боку, деструктивний вплив міста на людину, самотність людини в техногенному суспільстві спричиняє переважання в асоціативній структурі **чорного** песимістичних настроїв, виражених конотаціями **“руйнівний”**, **“дисгармонійний”**, **“ворожий”** і навіть **“смертельний”**: *“Чорний Берлін зустрів мене гуркотом важких машин, чорний Берлін зустрів мене в грудні димом своїх відтулин, чорний Берлін заволок мою душу своїми випарами, давив мене, чужеземця, чорний Берлін мільйонами своїх ніг”* (М. Семенко).

Досліджуючи синтагматичні та фразеологічні утворення з концептом **“чорний”** у ПМС початку століття, ми встановили, що при їх моделюванні використовується здатність **чорного** передавати негативні емоції та потенціал народної фразеології. Тому поетичні інтерпретації загальноприйнятих ідіоматичних сполук **чорна душа**, **чорні дні**, **чорний голландець**, **кидати тінь**, **серце болить** виражають творчо переосмислену систему життєвих цінностей і закріплюють за **чорним** на рівні світоглядних категорій символіку негативних емоцій та болісних душевних переживань.

Проведене дослідження концептів “*білий*” та “*чорний*” у МКС на прикладі ПМС 10-30 рр. ХХ сторіччя дає можливість зробити ряд **висновків**, важливих для лінгвопоетики та лінгвокультурології.

Концепти “*білий*” та “*чорний*”, завдяки своєму семантичному багатству, здатності акумулювати багатовіковий досвід людства, активності використання, психологічній, філософській, культурній, етичній та естетичній значимості, відіграють важливу роль у МКС та ПМС.

Смислова система категорій *білого* утворює у ПМС 10-30 рр. ХХ століття знакову автономну підсистему. Семантичне ядро концепту становлять образи, орієнтовані на світоглядні позиції звичайних носіїв мови. Вони відбивають уявлення поетів про колірне членування світу і репрезентовані такими колірними категоріями, як *біла вишня, біла хата, біле тіло, біле волосся, білий сніг*. Називаючи й характеризуючи явища реального світу, концепт “*білий*” у ПМ 1910-1930 рр. відзначається двоплановістю: з одного боку, він несе колірне забарвлення, з другого, – здатний створювати ілюзію ірреально-надчуттєвої стихії. У таких випадках він наповнюється особливим сакральним звучанням і набуває позитивних семантичних реалізацій “*чистий*”, “*сонячний*”, “*світлий*”, “*ясний*”, “*радісний*”, “*ніжний*”, “*прекрасний*”, “*святковий*”, “*коханий*”, “*життєдайний*”, “*святий*”, “*неземний*”, “*мудрий*”, “*вічний*” тощо. Естетичний потенціал концепту “*білий*” охоплює і протилежну сферу негативного, що дозволяє говорити про його зв'язок з концептами “*смерть*”, “*біль*”, “*смуток*”, “*печаль*” та ін.

Поліфункціональність та змістовність концепту “*білий*” спричиняє те, що він може реалізовувати і певний соціальний зміст. У ПМС першої третини ХХ століття *білий* колір набуває виразного соціального звучання і стає ознакою певних верств населення (пани) та політичних угруповань (царська армія).

Стійкі сполуки з домінантою *білий*, що функціонують у мові досліджуваної поезії, зароджуються в лоні фольклорно-образної системи і відбивають загальнонародні естетичні категорії.

Асоціативне поле концепту “*чорний*” у ПМ значно ширше й багатоаспектніше, ніж загальноприйняті параметри кольору, закріплені за ним законами мови і представлені словниковими дефініціями. Його ядерно-периферійна структура вміщує “небесні” (*нічне небо, хмара*), “земні” (*земля, могила*), “водні” (*річка, море, джерело* тощо), просторово-часові (*ніч, вечір, степ, дорога*), портретні (*чорні очі, чорне волосся*) образи. Особливо актуальними у поетичному дискурсі описуваного періоду стають, зважаючи на трагічні історичні події, що відбулися протягом 1910-1930 рр., образи *чорного ворона* та *крука* як вічних супутників біди та смерті.

Найбільш частотними є реалізації концепту “*чорний*” у складі образу *ночі*, що набуває в аналізованій ПМ символічних, оцінних співзначень, які реалізуються на різних рівнях поетичної свідомості – філософському, психологічному,

морально-етичному, соціальному.

Особливий вплив **чорного** на психіку людини дозволяє розглядати в асоціативній структурі концепту **“чорний”** низку компонентів оцінно-психологічного плану, що взагалі робить його еквівалентом негативних емоцій, узагальненим символом смерті, болю, гніву, журби, страху, горя тощо. Традиція пов'язувати **чорний** зі стражданням, бідною на ґрунті художньої експресії може реалізовуватися у змістовій структурі концепту через семи **“траурний”**, **“смертний”**, **“лихий”**, **“трагічний”**, **“пророчий”**, **“самотний”**, **“сумний”**, **“гріховний”**, **“небезпечний”**, **“сумнівний”**, **“повсякденний”**, **“величний”**, **“урочистий”**.

Технократичні тенденції розвитку людства активізували у складі концепту **“чорний”** семи **“брудний”**, **“виробничий”**, зробили його символом технічного прогресу та основою для створення лексичної мікросистеми назв нових технічних винаходів і процесів.

Синтагматичні та фразеологічні утворення із концептом **“чорний”** будуються на його здатності передавати негативні емоції. У поетичному тексті він виступає базовим засобом вираження особливих світоглядних категорій і репрезентований поетичними інтерпретаціями загальноприйнятих фразеологізмів **бити у дзвони, кидати тінь, чорна душа, серце болить, Летючий голландець** тощо.

Простежені семантичні трансформації концептів **“білий”**, **“чорний”** у ПМС 1910-1930 рр. з урахуванням приналежності носіїв поетичної мови до певної літературної течії чи напрямку відбивають, з одного боку, типові для досліджуваного періоду стильові пошуки і поетичні мотиви, а з другого, – характеризують ідіостиль окремого письменника-представника цього періоду. Так, модифікації в концептуальному змісті **білого** найчастіше спостерігаються в ідіостилях символістів, зокрема модерністів, неокласиків та неоромантиків, оскільки в їх мовотворчості **“білий”** займає домінуючі позиції. Аналіз текстових реалізацій концепту **“чорний”** засвідчує переосмислення його традиційної символіки під впливом новітніх технократичних тенденцій, що особливо яскраво простежується в поезиці авангардистів і неореалістів.

Основні положення роботи викладено у таких **публікаціях**:

1. Кузьміна О. Б. Семантичне поле “чорний” (на матеріалі поезії Є. Маланюка) // Лінгвістичні дослідження. – Харків: Вид-во ХДПУ, 2001. – Вип. 6. – С. 20-25.
2. Кузьміна О. Б. Концепт “білий” – “чорний” крізь призму поезії першої третини ХХ сторіччя // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна, 2002. – № 572. – Вип. 36. – С. 65-69.
3. Кузьміна О. Б. Концепт “білий” (на матеріалі поетичної мови Г. Чупринки) // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: Дон НУ, 2003. – Вип. 11. – Част. I. – С. 305-309.
4. Кузьміна О. Б. Трансформація концепту “чорний” у свідомості носіїв сучасної культури // Збірник робіт IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених “Людина, культура, техніка в новому тисячолітті”. – Харків: Вид-во ХНАУ, 2003. – С. 192-194.
5. Кузьміна О. Б. Вербальні маніфестації концепту “білий” у парадигмі культури (на ґрунті української лірики першої третини ХХ сторіччя) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2004. – № 631. – Вип. 41. – С. 55-58.

АНОТАЦІЯ

Кузьміна О. Б. Поетична семантика концептів “білий” – “чорний” (на матеріалі української лірики першої третини ХХ сторіччя). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2005.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню форм і способів вираження універсальних культурних концептів “білий”, “чорний” у мові поезії 10-30 рр. ХХ сторіччя. У роботі уточнено і конкретизовано наукові уявлення про концепт як особливу форму пізнавальної діяльності людини, розроблено основні принципи та підходи концептуального аналізу поетичного тексту. Проаналізовано місце та функції концептів “білий” і “чорний” у культурній парадигмі та концептосфері українського етносу, визначено специфіку їх мовного вираження і роль у змістовій організації поетичних текстів означеного періоду з урахуванням особливостей світоглядних позицій та індивідуального стилю митців.

Ключові слова: концепт, культурний концепт, поетичний концепт, мовна картина світу, поетична модель світу, поетична мова, кольороназва.

АННОТАЦИЯ

Кузьмина Е. Б. Поэтическая семантика концептов “белый” – “черный” (на материале украинской лирики первой трети XX века). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, 2005.

В диссертации осуществляется комплексное исследование особенностей вербальных репрезентаций универсальных культурных концептов *“белый” – “черный”* в языке украинской поэзии 10-30 гг. XX века. В частности, объектом анализа стало поэтическое наследие наиболее ярких представителей литературного процесса начала XX столетия (Б.-И. Антонич, И. Багряный, В. Бобинский, М. Драй-Хмара, Д. Загул, Н. Зеров, М. Йогансен, Ю. Клен, Е. Маланюк, Ф. Осьмачка, Е. Плужник, В. Полищук, М. Рыльский, Я. Савченко, М. Семенко, П. Тычина, Н. Филянский, Д. Фальковский, Г. Чупринка и другие).

Работа содержит теоретические обобщения научных представлений о концепте как особенной форме познавательной деятельности человека, разработку основных принципов и подходов к концептуальному анализу поэтического текста. Усовершенствовано методика выделения концептов в поэтической модели мира на примере анализа универсальных культурных концептов *“белый” – “черный”*. Подчеркнуто, что эти концепты, функционально значимые для мировой и украинской культуры, занимают особое место и в той концептуальной картине мира, которая вырисовывается на фоне украинской поэзии первой трети XX столетия. В связи с этим концептуальные составляющие *белый* и *черный* рассматриваются в работе не только как константы цветового спектра, а и своеобразные культурные доминанты, репрезентанты определенной культурной парадигмы с соответствующей ей системой ценностных ориентиров, кругом этических и эстетических представлений, своеобразной семантикой жизни в различных проявлениях и формах. Являясь средством познания и вербализированного освоения мира, они демонстрируют характерные для соответствующего этапа развития поэтического языка процессы, стилевые сдвиги, отражают специфику реализации в языке коллективного и индивидуального сознания.

Система категорий *белого* представлена в работе как автономная знаковая подсистема концептуальной поэтической картины мира 10-30 гг. XX столетия. Ее семантическое ядро составляют образы, ориентированные на мировоззренческие позиции обычных носителей языка, которые отражают представления поэтов о цветовом членении мира и выступают организующим началом категории цвета вообще. Однако анализ смыслового поля концепта *“белый”* на базе поэтического языка первой трети XX столетия позволяет установить среди его элементов, кроме цветовых значений, ряд компонентов психологического, символического, эстетического, оценочного планов. Они возникают в результате ассоциативных

связей *белого* с другими составляющими концептосферы, индивидуально-авторских символических и метафорических переосмыслений цветообозначений и репрезентированы конотациями “чистый”, “светлый”, “солнечный”, “плодородный”, “радостный”, “счастливый”, “прекрасный”, “нежный”, “праздничный”, “любимый”, “святой”, “безгрешный”, “неземной”, “творческий”, “родной”, “дорогой”, “старый”, “опытный”, “мудрый”, “вечный”, “древний”, “бледный”, “холодный”, “хмурый”, “печальный”, “смертельный”, “серебряный”, “металлический”, “стальной” и т. д. В процессе построения концептуальной модели *белого* было отмечено также приобретение последним выразительного социального звучания.

Исследование концепта “*черный*” показало, что его ассоциативное поле в поэтической модели мира значительно шире и многообразнее, нежели общепринятые параметры этого цвета, зафиксированные законами языка и словарными дефинициями. Представители поэзии 10-30 гг. XX столетия традиционно связывают концепт с “темными” сферами жизни человека и природы, поэтому его ядерно-периферийная структура вмещает небесные, земные, водные, пространственно-временные, портретные образы. Рассмотрение функционально-эстетических модификаций концептуальной структуры *черного* стало возможным благодаря его анализу как составляющей ментальной, эмоциональной, социальной, производственной сферы. В результате этого семантическая модель *черного* в поэтическом мировоззрении усложняется компонентами “трагический”, “негативный”, “печальный”, “опасный”, “беспросветный”, “необразованный”, “трудный”, “рабочий”, “производственный”, “дьявольский”, “грешный”, “бездуховный”, “разрушительный”, “траурный”, “смертный” и т. д.

Осуществленный анализ свидетельствует о том, что концепты “*белый*”, “*черный*”, благодаря своему семантическому богатству, способности аккумулировать многовековой опыт человечества, активности использования, психологической, философской, культурной, этической и эстетической значимости, занимают важное место в языковой картине мира и поэтической модели мира 10-30 гг. XX столетия и отражают характерные для анализируемого периода стилевые поиски и поэтические мотивы.

Ключевые слова: концепт, культурный концепт, поэтический концепт, языковая картина мира, поэтическая картина мира, поэтический язык, цветообозначения.

SUMMARY

Kuzmina O. V. Poetic semantics of concepts „white“ – „black“ (on materials of Ukrainian lyric poetry of the first of XX century). – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Kharkiv National Karazin University, Kharkiv, 2005.

The dissertation work is devoted to the complex study of forms and means of expression of universal cultural concepts „white“ – „black“ in poetic language of 10-20 years of XX century. In that thesis the scientific notions on concept as a particular form of human cognitive activity were specified and concretized, the main principles and approaches of concept analysis of poetic text were elaborated. Place and functions of the concepts „white“ and „black“ in cultural paradigm and concept sphere of Ukrainian people were analysed, specific character their linguistic expression and the role in poetic texts of the mentioned period were determined taking in consideration of peculiarities of the world outlook positions and individual styles of the authors.

Key words: concept, cultural concept, poetic concept, linguistic image of the world, poetic model of the world, poetic language, color designation.